

Orta Aziya türk(men) halysy

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Orta Aziya türk(men) halysy ORTA ASYA TÜRK HALI VE DÜZ DOKUMA YAYGILARI

Türklerin yaşadığı Orta Asya'da halı, keçe ve düz dokuma yaygılar (kilim, cicim, zili, sumak) yaygın ve örtü malzemesiydi. Muhtemelen, önce bunların en ilkeli olan keçe keşfedilmiş, daha zor bir tekniği gerektiren düz dokuma yaygılar ve daha sonra da halı geliştirilmiştir.

Keçe, Orta Asya'da hem çadır dış ve iç örtüsü, hem yaygın hem de bir süsleme malzemesiydi. Türkler, evlerinin duvarlarını, keçenin yanında, kırmızı renkli aşu toprağı ile süslüyorlardı. Günümüzde, bu boyaya, Anadolu'da aşu boyası denilmektedir ve köylerde hâlen kullanılmaktadır. Türkler, XI. yy.'da, bu süslere bezek, süslemeye de bezemek diyorlardı. Ayrıca, duvarlar XI. yy.'da halı, kilim, keçe ve nakışlı çarşaf vb. şeyler asılarak veya gerilerek süsleniyordu. Bu duvar örtülerine XI. yy. Türkçesinde kerim veya bunun duvar anlamına gelen tam (dam) kelimesi ile birleşmesiyle, tam kerim (duvar örtüsü) deniyordu.[1] Kaynaklara göre, Kerim kelimesi kermek, yani germek kökünden gelmektedir. Gerim gerilmiş şey, gergi ise, duvara örtülen nakışlı çarşaf, halı gibi şeylerdir.[2] Aynı gelenek günümüzde Anadolu'da da mevcuttur. Duvarlara halı, kilim (düz dokuma yaygılar) asılır ve saçaklar torbalarla süslenir.

Orta Asya'da ev veya çadırın temel süsleme malzemesi, bugünkü anlamda mobilyası keçe ve halı idi. Yaylacılık yapan Türklerin kolayca taşıyabildikleri bu malzeme aynı zamanda evdeki refah seviyesinin de göstergesiydi. Bugün Anadolu'da, Söke (Aydın) civarında göçebe yaşayan Teke, Karaleçili, Sarıkeçili, Varsak ve Avşar yörükleri hâlâ, halının zenginliği, kilim, cicim, zili gibi dokumaların orta halli, keçe, çul vb. dokumaların da

fakirliği sembolize ettiğini kabul etmektedir. Yine, Orta Asya'da, keçe yapımı için gerekli yün, halkın kendi koyunlarından elde ediliyor, yünün sıkıştırılması veya tepelenmesi ile de keçe yapılıyordu. Türkler, XI. yy.'da, keeye kidhiz diyorlardı.[3] Kidhiz veya kiziz kelimesi "Türkmenlerin adır örtülerinin veya göç zamanı bürgülerinin yapıldığı keçe" anlamında kullanılmaktaydı.[4] Keçe, halı ve kilimden farklı bir şeydi. Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı Divanü Lûgati't-Türk'te açık bir şekilde birbirinden ayrılmakta, halı ve kilim kiviz, kiwiz şeklinde isimlendirilmekteydi. Eski Anadolu kültürüne yakın olan eski Mısır ve Kıpçak Türk Kültür çevrelerinde ise, Küyüz ve kiyiz kelimesi halı, keçe ve bazan da diğer yaygıları karşılamaktaydı.[5] Karahanlı sahası Türklerinin keeye kiziz demelerine karşılık, Oğuz Boyları XI. yy.'da keçe kelimesini kullanılmaktaydı.[6]

Divanü Lûgati't-Türk'te yazılanlara göre, "Türklerde düz renkli keçelerin yanı sıra, nakışlı ve renkli keçeler de yapılmaktaydı ve o yıllarda, Kaşgar'da yapılan ve kimişke diye anılan bir keçe çok ünlüydü. Ayrıca, kaplan postu şekilli keçeler de yapılmaktaydı. Yine, Türklerin oyma adını verdikleri Türkmen keelerinden çizme yaptıkları, caydam isimli bir keçeden de yağmurluk yaptıkları ve yatak içi olarak kullandıkları, bunların dışında, keçeden börk, kaftan, palto, çarık vb. amaçlarla yararlanıldığı" söylenmektedir.[7] Ayrıca, ince keçelerden elbise yapmaktaydılar. Buna kedüklüğ kidhiz deniyordu. Kırgızlar buna kiyim keçe (giyim keçesi) demekteydi. Türklerde, keçe sadece bir yaygı ve elbise değil, çadır şeklinde de kullanılmaktaydı. Türk hakanları, tahta çıkma törenlerinde bir keçe halı konarak tahta oturtuluyorlardı. Yani devlet sembolü olarak da kullanılıyorlardı.[8] Bugün hâlâ Türk dünyası ve Anadolu'da keçe yer sergisi, giyim eşyası vb. kullanılmaya devam etmektedir. Anadolu'da, Bergama civarında yapılan ince keçelere inik denilmektedir.

Türklerde keeciliğin çok ileri bir düzeyde bulunduğunu

Pazırık kurganlarında ortaya çıkan ve günümüze kadar gelebilen örneklerinden anlıyoruz. Bu keçeler üzerinde özellikle insan ve hayvan figürlerinin bulunması, hayvanların mücadele hâlindeyken tasvir edilmesi büyük bir sanat ustalığına işaret etmektedir. Keçeler üzerinde işlenen hayvan figürleri Türk mitolojisinde tılsımlı kabul edilen aslan, grifon, kartal, geyik gibi hayvanlardır. Bazen tek başlarına işlenen bu figürlerin birçoğunda kartal-geyik, aslan-geyik mücadeleleri görülür. Bu mücadelelerde iyiliğin kötülükle mücadelesi, Türklerle düşmanlarının kavgası sembolize edilmektedir. Tüm İlk Çağ devletlerinde bu figürlerin içinde aslan ve kartal güç ve kuvvet sembolü olarak kullanılır. Bu figürler Orta Asya Türk mitolojisinde de aynı anlamları ifade etmekteydi. Keçeler üzerinde görülen bu mücadele sahneleri daha sonra, Anadolu'da, Selçuklu ve Beylikler Dönemi halı ve düz dokuma yaygılarında da kullanılmış, Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar süregelen bir geleneği devam ettirmiştir.

Keçe dışındaki sergiler genellikle dokuma tekniklidir. Kaynaklar, bugünkü dokumak sözünün "eski Türkçedeki Tokımak şeklinde söylendiğini, bunun da tokmak kelimesinden geldiği" belirtmektedirler. Yine, aynı kaynaklar, "halı, kilim gibi dokumalar için kullandığımız tokımak kelimesinin, Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı Divanü Lûgati't-Türk'te verdiği bilgilerden, XI. yy.'da Türklerde dokuma ile ilgili bir terim olduğunu, dokuma ile ilgili işlerde kullanılan alete (muhtemelen bugünkü mekik), dokumaların yapıldığı tezgâha, pamuklu ve ipekli dokumalara ve dokumacılıkla uğraşan kimselere közek denildiğini, koyundan kırkılan yün ile, deve tüyünün tarak ile taranmasına çecge, yayda atılarak temizlenmesi ve kabartılması işlemine yeten veya yetenğ, yünün tıpkı bugünkü gibi, çubuk ile (yün çubuğu) kabartılmasına sağ, yünün eğirmede kolaylık sağlamak için kolay dolayabilecek şekle getirilmesine (süme-sümek) dava, pamuk sümeğe ise pisti denildiğini" söylemektedir.[9]

Orta Asya'da Türklerin halı, kilim gibi dokumalarda kullandığı

malzemeler yün, keçi kılı (tiftik), deve tüyü ve pamuktu. Yün kendi besledikleri koyunlarından elde ediliyordu. Deve tüyü ve keçi kılı yünün yanında ikinci derecede kalan bir malzemeydi. Pamuk ise, muhtemelen daha az kullanılıyordu. Kaynaklara göre, “Türklerin çoğunluğunun ataları olan Oğuzlar pamuğa pambuk, Karahanlı sahası Türkleri kepez diyorlardı. Selçuklular Dönemi’nde pamuk önemli bir ihraç maddesiydi. Osmanlı Dönemi’nde ise pamuğa penbe denmekteydi.[10] Bugün Anadolu’da, özellikle Aksaray, Niğde, Konya civarında, halk arasında hâlâ pambuk-pambık denilmektedir.

Orta Asya’da Türkler ipek ve yünden elde edilen iplik yumağına bezinç, Argular ise teşrin adını veriyorlardı. Kaşgarlı Mahmud’un verdiği bilgilere göre, ipe yıp deniyordu (Günümüzde Kazakçada jip, Anadolu’da ip denilmektedir). İplikler kullanılacakları yerlere göre eğriliyordu. Eğrilmiş ipliğe yışığ, bir arada eğrilmiş iki renkli iplere asrı yışığ deniliyordu.[11] Bugün, Anadolu’da, siyah ve beyaz karışımlyünlere kırçıl veya alaca bu yünlerden eğriyen iplere de kırçillı ip-alacalı ip denilmektedir. Yine, Divanü Lûgati’t-Türk’teki bilgilere göre, dokumada dik atılan iplere eriş (çözü), yan atılan iplere arkağ (atkı) denilmekteydi. Bugün de dik iplere eriş, eriş, arış, yan atılan iplere de argaç, arkaç, arageçki ismi verilmektedir. Divanü Lûgati’t-Türk’te, tezgâha ne isim verildiğinin belirtilmediği söylenmektedir. Ancak, tegâhta, çözüleri birbirinden ayıran (alt ve üst iplikler) alete közek denilmekteydi.[12] Aynı alet, günümüz Anadolu Türkçesinde kücü-küzü diye bilinmektedir.

Yine, Divanü Lûgati’t-Türk’te belirtildiğine göre, “yünün eğrilmesinde iğ ve kirman kullanılmaktaydı. İğ’e ig veya yiğ denilmekteydi. Kirman’ın uç adı verilen bir ağaçtan yapıldığı bilinmektedir.[13] İğ’in ağırlığına arguşak deniyordu. Günümüz Anadolu Türkçesinde de ağırşak diye söylenmektedir. XI. yy.’dan kalma Selçuklu Dönemi’ne ait, Paris Bibliotheque National Arabe’da, 5847 numarada kayıtlı bulunan Schfer Makamat minyatüründe, “köyde karşılama” isimli sahnede iğ

eğiren figür tasfiri görülür. XI. yy.'da tezgâha dik atılan iplere, günümüzdeki gibi eriş (arış), yan atılanlara da arkağ (argaç) deniyordu.[14] Osmanlılar döneminde, XVII. yy.'da, 'iğ'e öreke denmekteydi.[15] Öreke kelimesi günümüzde daha çok Karadeniz Bölgesi'nde Ordu ve İç Anadolu'da Göller Bölgesi'nde kullanılmaktadır. Ancak, Ordu civarında kullanılan öreke, günümüzde 'iğ'den daha büyüktür. İğ yaklaşık 30-40 cm uzunluğundadır. Öreke ise 50-60 cm. büyüklüğündedir. Ayrıca, 'iğ, günümüzde Batı ve İç Anadolu Bölgesi'nde iğ, Orta Anadolu Bölgesinde, özellikle Beyşehir çevresinde öreke, Doğu Anadolu Bölgesi'nde de teşi adıyla tanınmaktadır.

Kaynaklar, Kaşgarlı Mahmud'un XI. yy.'da yazdığı Divanü Lûgati't-Türk'te halı, kilim, keçe, döşek gibi yere serilen eşyalara kıviz, kiwiz, küvüz, tülüg yazım denildiğini,[16] döşek ile, yaygı ve sergi şeklinde kullanılan dokumalara yazım adı verildiğini, ancak daha sonraları tülüg yazım kelimesini bırakarak halı kelimesini kullandıkları belirtmektedir.[17] Eski Mısır Türkleri ile, Kıpçak Türk kültür çevresinde ve hatta Orta Avrupa'daki Kuman Türklerinde, halı şeklinde söylenmekteydi.[18] Selçuklular Dönemi'ne ait vakfiyelerde halıya bast-bastı denilmektedir.[19] XIV. yy.'da yazılan Dede Korkut (Ata Korkut) Kitabı'nda ise halı anlamında kalı, kalıça ve khalıça kelimeleri kullanılmıştır.[20] XIV. yy. metinlerinde kalı,[21] Osmanlı dönemi metinlerinde kalın, kalı, kaliçe, kalıça, haliçe, seccâde şeklinde kullanılmakta, daha büyük örneklerine kaliçe-i kebîr, küçüklerine de namazlık denilmektedir.[22] Günümüzde ise halı şeklinde söylenmektedir.

Halı, Orta Asya'da hasır, keçe ve kilim gibi bir yaygı idi. Bu sebeple belki de başlangıçta, aynı ad ile anılan yaygılar ayrıntılara uğramıştır. Türkler Orta Asya'da halı ve kilimi aynı isimlerle adlandırıyor, halı ve kilim gibi yere serilen şeyler kiviz, kiwiz adını veriyorlardı. Mısır, Kuman, Kıpçak Türk kültür çevrelerinde kevüz, kövüz, küyüz gibi, yaygı anlamına anlayışına gelen eski Türk deyişleri de kullanılmaktaydı ve kaynaklarda bunlar halı anlayışı ile

karşılanıyordu.[23] Kırgız Türklerinde halı, kalı-kilem, yani halı-kilim şeklinde söyleniyordu.[24]

Bahaeddin Ögel'in dediği gibi, "Anadolu'da herhalde başlangıçta halı ve kilim, birbirlerinden açık olarak ayrılmıyordu. Afyon Emirdağ'da Bayat ve Yazılı civarlarında kilim için kügüz, Bursa'da bazı yerlerde kiyis dendiği görülmüştür. Yalova-Kadıçiftliği'nde kilim için küyüs" denmektedir.[25] Bu da Orta Asya'da Türklerin halı ve kilimi aynı anlamda kullandıklarını, Anadolu'da da başlangıçta benzer bir isimlendirme ile andıklarını, sonradan değişik adlar verildiğini göstermektedir.

XI. yy.'da Kaşgarlı Mahmud keçe ile yere serilen halı ve kilim gibi şeyleri kesin olarak ayırmıştır. O'na göre kidhiz "keçe" demektir. Kiviz, kiwiz ise " halı ve kilim gibi yere serilen yaygıların adıdır. Görülüyor ki bu iki deyiş, birbirlerine benzemelerine rağmen, aralarında anlayış bakımından açık bir ayrılık mevcuttur. Eski Anadolu kültürüne yakın olan eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde ise, bu deyişlerin gelişmeleri bakımından, bazı karışma ve karışıklık vardı. Küyüz ve kiyiz sözleri hem halı hem de keçe, bazen de diğer yaygı anlayışları ile karşılanıyordu. Aslında kiyiz, keçe manasına gelen kidhizin gelişmiş şekli idi. Nitekim, aynı kültür çevresinin mühim kaynaklarında kiyiz sözünü "keçe" ve kevüz, kewüz deyişini de, "yere yayılan şey" anlayışı ile karşılanmaktadır. Yine Kuman Türkleri "halı" için kövüz demektedir. Bunun yanında, kali sözü de kullanılmaktaydı.[26]

Kaynaklar, halı ve kalı sözlerinin, Türklerin çeyiz anlayışına gelen kalın, kalıng gibi deyişlerinden türemiş olabileceğini kabul etmektedir.[27] Ancak, Bahaeddin Ögel, halı ve kalı sözünün bugünkü Türkler arasında yaygın olduğunu, ancak daha önce, yaylacı veya yaylalarda oturan Türkler arasında kullanılmadığını, önceleri, kentli Türkler arasında, sonradan köyler ve yaylalarda da kullanıldığı görüşündedir. Hattâ, XIV. yy.'dan önceki kaynaklarda halı, kalı sözlerine rastlanmadığını, içinde en eski Türk ve Orta Asya

geleneklerini toplayan Dede Korkut kitabında, seksen yerde ala kalı ipek döşemiş idi sözlerinin bulunmasına rağmen, kalı kelimesinin eski Türkler arasında yaygın olmadığı görüşündedir.[28] Faruk Sümer ise, “Dede Korkut destanlarında, bazan Salur Kazan Bey’in, bazen de Bayındır Han’ın verdikleri toylar (şölen) dolayısı ile doksan yirde alakâlı ipek döşenmişti ve bing yerde ipek khaliçası döşenmişti sözlerinin, eski Oğuz Beylerinin halı kullandıklarını ifade etmese bile, Akkoyunlu Hükümdar ve Emirlerinin pek çok büyük-küçük halıya sahip olduklarını ve otağlarına, çadırlarına onları serdiklerini ve bu halıların ala renkte olduğunu, gösterir” diyerek, XIV-XV. yy.’da kalı kelimesinin beyler arasında da kullanıldığını söylemektedir.[29]

Türklerde halı, ilk çağlardan itibaren, yer sergisi, duvar örtüsü olarak kullanılmasının yanı sıra, hükümdarın başa geçmesi gibi, resmî törenlerde de, tören malzemesi olarak kullanılıyordu. Halı, Türklerde, bir bakıma, taht sayılmaktaydı. Kaynaklara göre, “...halı miladın ilk yıllarında, Chou devrinden beri, taht sayılıyordu. T’ai-ı’ye, rahip sıfatı ile kurban verilirken, Chou hükümdârı halı üstüne oturur idi. Çin’e, 385-556 arasında hâkim bulunan ve ekseri boylarının Türk olduğu bilinen Tabgaç Devleti’nde ve Kök-Türklerde de, hükümdâr seçilince, halı üzerinde havaya kaldırılırdı. Böylece, halı, Doğu Asya’da, Çinlilere “yabancı” sülalelerde aldığı merâsim unsuru vechesini, Kök-Türklerde de korumuşdu”. [30]

XIV-XV. yy.’da Timurlular Dönemi’nde, minyatürlerden anlaşıldığı kadarıyla, hükümdar çadırlarında ve saray dışında, doğada yapılan eğlencelerde halı kullanılmaktaydı. XV-XVI. yy. Osmanlı hükümdarları ise çadırlarında halı ve kilimi süsleme malzemesi ve tahtın üzerine konulduğu bir yaygı olarak kullanılmaktaydılar. Savaş vb. herhangi bir olayda, hükümdar otağı kurulduğunda, çadırın önüne halı seriliyor, hükümdar tahtı bu halı üzerine konuyordu. Hükümdar törenleri buradan izliyor, elçileri burada kabul ediyordu. Bununla ilgili çok

sayıda minyatür vardır. Hattâ, XVI. yy.'da sarayda, saray için, halı imâl edilmekteydi (Res.1).

Günümüzde Anadolu'da halı denildiğinde, sık dokumalı, kaliteli halı anlaşılmaktadır. Osmanlı döneminde kullanılan kalıça ve bugün Azerbaycan ve diğer Türk devletlerinde kullanılan, belki de Farsçadaki halçadan dilimize geçen halıça ile, İran'da kullanılan halça kelimesi yine halı anlamında kullanılmaktadır. Ancak, halk arasında kaba dokunmuş halılara halıça-halça denilmektedir, bu konuda Sadık Tural'ın görüşlerini paylaşıyoruz. Tural bu konuda şöyle yazar:

“Türk soylu halkların, çadır/boz üy, dokuma ve keçeden yaptıkları evlerinin dışında ve içinde halı, kilim, keçe kullandıklarını, kalı (g)'ın (halı) kalıcı bir malzeme olduğunu” ve “Kalı (g) kelimesinin, halı dokumayı ifade ettiğini ancak dokunan ürünün, malzemesine göre, iki ayrı anlama geldiğini” söylemektedir. Sayın Tural'a göre, “kalı (g), ipek gibi kıymetli bir malzemeyle dokunmuş, ayrı bir dikkat, gayret ve özen gösteren, kalıcı olan dokumayı (halı) işaret etmektedir. İpekten dokunmayan kalı (g) ise, kalı (g) ve kalıça” şeklinde iki ayrı örnek göstermektedir. Yine, Sayın Tural'a göre “Türkçedeki, “ ... + ça/+ çe eki “gibi, göre, tarafından, ile, birlikte, olarak, kadar” türünden işlevleri karşılayan isme gelen bir ektir; kelime sonundaki +g ise kapıg, sarıg kelimelerindeki düşen (düşme eğilimli) g'dir. Değer verilen yün veya tiftik yahut pamuklu veyahut ipek halı/kalı yanında, bunlardan hem işçilik, hem motif, hem ölçüler, hem de işlev bakımından daha az değerli sayılan dokuma ve ilmeklemeli (dügümlleme) yaygı aracına kalıça/halı-ça denilmekte” olduğunu ileri sürmekte ve bunu Türk Dünyası ve Anadolu'dan verdiği örneklerle desteklemektedir: “Hem Korkut Ata hem de diğer tarihi metinlerde üç türden çadır, otağ, üy yapılıyor: 1-Bey veya Kağan temsilcisi yahut Kağan otağı (merasimlik); 2-Günlük yaşayış meskeni; 3-Boz üy veya bark adı verilen, kiler, malzeme deposu gibi işlev gören, keçe yahut kalitesi çok düşük halı kilimden kurulan evler (bark

kelimesinin bu kullanımı hem Taldıkurgan/Kazakistan; hem Yozgat Akdağmadeni/Türkiye). Başkaca deliller bularak kalı (g) ile kalı (g) ça arasındaki fark ve adlandırma ayrılığı reddedilemez hale getirilmelidir.

Bu noktada, 15. yüzyıldan sonra Farsçanın etkisinin günlük dilimize yerleştiği, eğitim ve edebiyat dilimize neredeyse hakim olduğu bir dönemde yazıya geçirilen Dede Korkut metinlerinde bile, “ipek halça” dendiği ileri sürülecektir. + ça/+ çe eki Farsçada küçültme eki işlevindedir; Halbuki Farslar her türlü işlev ve ölçülü, her türlü kalitedeki bu türden eserlere “halça” derler. Farslar, Türkleri ve Türkçeyi hatırlattığı için-muhtemelen Türkçe olduğunu bildiklerinden dolayı-halı veya halça kelimesini değil, ferş veya fereş kelimesini kullanıyorlar. Fereş/Ferş kelimeleri dokumalı, düğümlü ve çeşitli boylarda olan (seccâde hariç), duvarda veya yerde kullanılan ürünlerin adıdır.

Diğer taraftan ilme, oy ve yurt kelimelerinin Fars dilinde bugün de Türkçe olarak kullanılması kalığ+ça kelimesini ödünçleme yoluyla Türkçeden aldıklarını gösteren başka bir delildir. Korkut Ata’daki ifadeyle tamamlıyalım; “Toksan yirde ala kalı ipek döşenmiş idi”.[31].

Günümüzde, Anadolu’da, halk arasında, kalın ve halı düğün ve evlenme için eş anlamlı kullanılmakta, her ikisi de çeyiz anlamına gelmektedir. Çeyiz içinde halı vardır ve içinde halının da bulunduğu eşyaların hepsine birden kalın denilmektedir. Eşyaların, özellikle Batı Anadolu Bölgesi’nde, Çanakkale, Balıkesir, İzmir, Bergama çevresinde, düğün öncesinde yeni eve serilmeden evvel, toplu halde, dışarıda teşhir edilmesine sepi denilmektedir. Sepi, aynı zamanda, çeyiz ve kalın anlamını da karşılamaktadır.

Farsçadan geldiği söylenirse de, Kilim Türkçe bir kelimedir. Farsçada aynı anlama gelen gelim, kelim kelimelerinin Türkçeden alındığı kabul edilmektedir. Tüm Slav dilleriyle, Ukrayna ve Güney Rusya dillerine Türkçeden geçmiştir.

Ukraynacada kylim, Polonya dilinde, Bulgarca ve Sırpçada kilim, Romencede chilim şeklinde söylenmektedir. Yine, kilim kelimesinin “Farsça ve Türkçe yazılmış eski metinlerde yere serilen yaygı ve derviş cübbesi anlamına geldiği, bazı eski Türkçe metinlerde de saçaklı kilim kelimesine rastlandığı, asıl bu terimin bugün bizim anladığımız kilim kelimesinin karşılığı olduğu” belirtilmektedir.[32] Kuman Türkleri, kilim sözünü halı karşılığında kullanmaktaydılar.[33] Kaynaklar kilim kelimesinin, Kaşgarlı Mahmud’un XI. yy.’da yazdığı Divanü Lûgati’t-Türk’te iki ayrı anlamda kullanıldığını ve halı, kilim, keçe, döşek gibi yere serilen eşyalara da kıviz, kiwiz, küvüz denildiğini, XIX. yy. metinlerinde de kelimenin kilim şeklinde söylendiğini belirtmektedirler.[34]

Bugün, Asya’da yaşayan Türkler, bilhassa Kırgızlar, kilem sözünü tek başına değil, kalı-kilem terimi ile birlikte söylemektedirler. Kalı-halı terimi kilimi, Kilem ise “çok iyi türden halıyı” karşılamaktadır.[35]

Türkler Orta Asya’da, XI. yy.’da yün, pamuk ve ipekten kumaş da dokuyorlardı. Pamuk-yün karışımli kumaşlara yatuk denmekteydi. Yimek boyu mensuplarının giydikleri, diğer Türk boylarının örtü yaptıkları pamuklu bir dokumaya çek deniyordu. Kıpçaklar, bir çeşit çizgili ve nakışli kumaştan yağmurluk yapıyorlardı. Divanü Lûgati’t-Türk’te, henüz eğrilmemiş ham ipekten, ipek iplik yumağından ve ipek kumaşın dokunmasından bahsedilmesi Türklerde XI. yy.’da ipekli kumaş da yapıldığına işaret etmektedir.[36]

Türk Halı ve Düz Dokuma Yaygılarının Kaynakları

Türk halı sanatı ile ilgili kaynaklara göre, düğümlü halı Asya’da Türklerin yaşadığı, özellikle, yoğun olarak buldukları Ötüken Bölgesi’nde ortaya çıkmış ve buradan dünyaya yayılmıştır. Türklerin, aynı çağlarda keçe ve kilim sanatı hakkında bilgilerinin bulunduğunu, ev ve çadırlarını keçe ve düz dokuma yaygılarla (kilim, cicim, zili, sumak) süslediğini yine kaynaklardan öğrenmekteyiz.

Araştırmacılara göre, Orta Asya Türk Halı Sanatı hakkında ilk önemli buluntu, Rus arkeolog C. İ. Rudenko tarafından, 1947-49 yılları arasında, Sibiry'a'da Altay Dağları eteklerinde, V. Pazırık Kurganı'nda (oda mezar) çıkartılan ve günümüzde Pazırık Halısı diye bilinen halıdır. Halı, Kurgan'ın içine su dolup buzullaşması sonucu, günümüze kadar sağlam bir halde gelmiştir. Bugün Leningrad Ermitaj Müzesi'ndedir. Cam çerçeve içinde, bulunduğu hâliyle sergilenmektedir.[37] Kimi kaynaklarda M.Ö. III-II, kimilerinde de V-III. yy.'da, Asya Hunları tarafından dokunduğu kabul edilen halının[38] bulunduğu kurgan içinde, koşum takımlarında ve ağaç üzerine Göktürk yazısı ile yazılmış Türkçe kelimelerin okunması, halının Hun Türkleri ile bağlantısına işaret etmektedir.[39]

Pazırık halısı dünyanın en erken tarihli düğümlü dokumasıdır. Yaklaşık 189×200 cm. boyutlarındadır. Yün malzemeyle ve Türk düğüm tekniğiyle (Gördes düğümü) dokunmuştur. Kaynaklara göre, halının 1 dm²' sinde (10×10 cm.) 3600 düğüm vardır. Devrine göre şaşırtıcı bir kaliteye sahiptir. Kırmızı zemin üzerine beyaz, sarı ve mavi renklerle dokunmuştur. Yanyana ikisi dar, ikisi geniş dört bordür ile çevrilidir. Orta alan 24 eşit kareye bölünmüştür. Birinci dar bordürde, kareler içine yerleştirilmiş, yanyana dizilmiş, grifon tipi mitolojik, hayvan figürleriyle süslüdür. İkinci dar bordür haçvari desenlerle doldurulmuştur. Birinci geniş bordürde arka arkaya dizilmiş süvari figürleri yer alır. Bu figürlerin altında, eğer halısı görülür. Muhtemelen Pazırık halısı da böyle bir eğer halısıdır. Figürlerden birinde ayak görülürken, ikincisinde ayak yer almaz. Bu şekilde figürler dizilerek devam eder. İkinci geniş bordürde ise, arka arkaya dizilmiş geyik figürleri mevcuttur. Orta alanda ise, içleri bitki motifleriyle doldurulmuş 24 eşit kare yer alır (Res. 2-3).

Pazırık halısının ardından, Türk halı sanatı açısından, Doğu Türkistan'da ele geçen halılara kadar, uzun bir zaman boşluğu görülür. Sir Aurel Stein tarafından, Pazırık halısının bulunmasından 45 yıl önce, 1906-1908 yıllarında, Doğu

Türkistan'da, Lou-lan kuyu mezarında ve Lop-nor'da bir Budha tapınağında (stupa) yapılan kazılarda, halı parçaları bulunmuştur.[40] M.S. 3-6. yy.lara tarihlenen bu halılar bugün Hindistan'da Yeni Delhi ve Londra'da British Museum'da sergilenmektedir. Tamamen yünden dokunan bu halılar, tek düğümlüdür. Renklerinde mavi, kırmızı, yeşil, sarı, kahverengi ve bunların tonları hakimdir. Geometrik karakterli, eşkenardörtgen, dikey ve yatay zikzak şekilli desenlerle süslenmiştir.

1913 yılında, Turfan Bölgesi'nde, A. Von Le Coq tarafından Kuça/Koço şehri yakınlarındaki Kızıl'da bir tapınağın odasında halı parçası bulunmuştur. Göktürkler Dönemi'ne ait bu halılar M.S. 5-6 yy.'dan kalmadır. Bugün Berlin İslâm Sanatı Müzesi'nde sergilenmektedir. Bu halı yün malzemeyle ve alternatif çözümler üzerine, düğümlenerek dokunmuştur. Süslemelerinde geometrik desenlerin yanı sıra ejder figürü de görülür.[41]

Kaynakların ifadesine göre halı, Türk sülale ve devletlerinde, sadece bir örtü veya süsleme malzemesi değil, bir taht örtüsü olarak da kullanılmıştır. Bu nedenle de, VII-VIII. yy.'larda da halı dokunmaktaydı. Türkistan, Oğuzelleri, Anadolu, Buhara, Uygurlar ve Hazarlardaki tüm Türk ülkelerinde halı dokunmuştur.[42] "Çin kaynaklarından, VII. yy.'da Hoten şehrinde halı dokunduğunu öğreniyoruz.[43] "Doğu Türkistan'da keçe halılar da dokunmaktaydı.[44] Orhun Bölgesi'ndeki Uygur Kağanlarının Çin imparatorlarına gönderdikleri yaygılar da bu türden dokumalardı. Doğu Türkistan'da, Uygurlar Devri'nde (VIII-IX. yy.'larda) da halı dokunduğu bilinmektedir".[45]

Göktürk Devri'nden bir Çin masalında, Göktürklerin veya Kanglı boylarının, şölen sırasında, çayırlara yün halılar serdikleri anlatılmaktadır.[46] Yine, kaynakların ifadesine göre, "miladi ilk asırlarda, bugünkü Doğu Çin'in batısındaki, şimdiki Kan-su vilayetinde bulunan ve eski adı Ho-hsi olan, Türkler arasında, Gesi-Gecsi diye söylenen P'ing-liang şehri Göktürklerin önemli bir kültür çevresi idi. P'ing-liang, İç Asya'da bilinen bir

halı merkezine yakın idi. Gesi'nin (P'ing-liang) doğu komşusu bir ilde, Çinlilerin T'u-yü-hun dediği ve Türk oldukları sanılan bir kavim halı dokumakta ve hem doğuya hem batıya satmakta idi".[47] Yine, Göktürk, Kanglı ve Uygur Kağanlıkları Devri'nde (745-911), Doğu Türkistan'da, Uygurların eski başkenti Koço bölgesi bir kilim ve halı üretim merkeziydi.[48] E. Esin, "... düğümlü halı ve kilim kalıntılarının çoğu, Uygur harfleri ile Türkçe yazıların bulunduğu ev ve han harabelerinden çıkmıştır. Bey ve hatun resimlerinde de halılar tasvir edilmiştir. A. Von Gabain Uygurlularda bodhimandala (mürâkebe için çizilen ve mabûdun sarayını veya kâinâtı temsil eden şekil) olarak kullanılan küçük halılar bulunduğunu tespit etmiştir. Bu müşâhede, Türk halılarının eski motiflerinden bazısının temsîlî manâları bakımından çok ehemniyetlidir. Uygurlarda, ayrıca büyük halılar da vardı. Bunlar, büyük çapta ve sade motifleri ile dikkati çeker. Le Coq bu halıların motiflerinde de temsili manalar aramıştır" diye yazar.[49]

Yine, kaynakların ifadesine göre, "VIII. yy.'ın ilk çeyreğinde, Mâveraünnehir bölgesinde, Buhara'da güzel halılar dokunmaktaydı. Buhara, İslâmî devirde, halıcılık alanındaki bu şöhretini X. yy.'a kadar sürdürmüştür. Bu asrın coğrafyacılıarı Buhara'nın beğenilen malları arasında halı (bişat), seccâde (musallâ-yi namâz) ile, diğer yaygılarını zikretmektedir".[50] Mâveraünnehir bölgesinde Çağâniyan'a bağlı Darzenli Kasabası'nda, Aran (Karabağ) ve Doğu Anadolu'da halı dokunmaktaydı.[51] XIII-XI. yy.'da, Doğu Türkistan'da, Uygurlular Devri'nde halı dokunduğu,[52] Koço yakınındaki bir Uygur Budist tapınağındaki, IX-XII. yy.'larda yapılmış duvar resimlerinde, düğümlü halı üzerinde Uygur hatunlarının resimlerinin yer aldığı söylenmektedir. Yine kaynakların ifadesine göre, aynı çağlarda, Bargari (Van-Özalp), Arcij (Erciş), Ahlat, Nahçıvan, Bitlis ve Khoy nüfusça kalabalık, önemli, gelişmiş ticaret şehirleriydi. Buralarda, kaliteli zili dokumalar yapılmaktaydı.[53]

Çin kaynaklarından, Türkistan ve Hazar Denizi'nin batısındaki

Oğuz Ellerinde halı dokunduğunu, Oğuzlar/Türkmenlerin İslâmiyet'ten önce 51-428'deki Arşaklılar çağı ve sonrasında, halı dokuduklarını ve törenlerde halı kullandıklarını, Dede Korkut Oğuznamelerinden öğreniyoruz:[54] XIV. yy.'da Oğuzların Azerbaycan Türkçesi ile yazıya geçen ve boy veya oğuzname adı verilen 12 tarih destanını konu alan Dede Korkut (Korkut Ata) kitabında, halı ve diğer dokumalardan söz edilmektedir. Sözelimi, "... Amıt suyu (Diyarbakır'dan geçen Dicle Nehri) ile Kraçug'un (Tiflis'in kuzeyindeki Kazbek Dağı bölgesi) Hakimi Salur Kazan Bek, Sürmelü'de (kışlak başkenti Iğdır ili) yaptığı toplantı sırasında gelen Oğuz Beyleri için, çimenler üzerine, doksan yerde ipek ala kalı (al- kırmızı-halı) döşetmişti (II. boy).

Eski Beyazıt Kalesi Beyi (Doğu Beyazıt'ta Sarp Dağı eteğinde) Büre Bey, oğlu Bamsı Beyrek, Pasın bölgesinde (Erzurum-Kars arası) avlanıyordu. Bu sırada babası, bu oğlu için İstanbul'dan ısmarladığı armağanları getiren bezirgânlarının gelişini ve oğlunun kahramanlık gösterdiği müjdesini duyunca, onları karşılamak için yere ipek kalıçalar (ipek halılar) yaymış idi (III. boy).

Oğuz Elllerinden Kan Turalı adlı bir yiğit, Turabozan (Trabzon) Beyi'nin kızını istemeye giderken onu saygı ile karşılamaya gelenler, Kan Turalı için konak yerinde Ak çadır dikip, ala kalı (kırmızı halı) döşediler (VI. boy).

Hanlar-Hanı Bayındır Han, İç Oğuz ve Taş Oğuz Beylerini, yıllık toplantıya ve toy denilen şölene çağırdığında, otaklar kurduymuştu; bin yerde ipek kalıçalar döşetmişti (I, III, VII. Boylar).

Birgün (yine) Hanlar-Hanı Bayındır Han, Oğuz Beylerini toplamış bulunduğu sırada, Tokuz- Tümen Gürcistan'dan yıllık haraç gelmişti. Bu haraç az görüldüğü için onu, Berde'de, Gence'de (Azerbaycan'ın Karabağ merkezi) yerleşip hudut bekçiliği yapacak, gönüllü bir kahramana bağışladı. Bu toplantıda da, otaklar dikilmiş, bin yerde, ipek kalıçalar

döşenmiş idi (IX. boy).

Oğuzlar zamanında, bir gün, kalın, Oğuz beyi, Kan-Apkaz ung (Abaza ve Gürcistan ülkelerinin) karımı (hasımı) olan beyler-beyi Salur-Kazan Bey, Sürmelü'de (Kars'ın Iğdır kesimindeki Kışlak merkezi) otağlarını diktirmiş ve toplantıya gelen Oğuz Beyleri için, doksan yerde, ipek kalıça döşetmişti (XI. boy/Vatikan yazması, IV. Boy).

Türk halılarının önemli bir buluntusu da Abbasiler Dönemi'nden kaldığı kabul edilen halılardır. Abbasiler Çağı'nda başkent Samarra, 838-883 yıllarında, halife Memun Devri'nde, Türk askerleri ve Türklerin yaşadığı bir merkez haline gelmiştir. Bir Arap şehriden çok Türk şehri görünümünü alan şehir Türk-İslâm sanatı geleneklerinin şekillendiği merkez hâlini almıştır. Bu şekilde, Türk halı dokuma geleneği İslâm dünyasına taşınmıştır: 1935-36 yıllarında, Fustat'ta (eski Kahire) C. J. Lamm tarafından yapılan kazılar sonrasında, Abbasiler Devri'nden kaldığı kabul edilen halı parçaları bulunmuştur. Bunlardan Kahire Arap Müzesi'nde bulunan kûfî yazılı iki parçadan biri H. 202 (M. 817/18) tarihlidir.[55]

Fustat'ta bulunan halılardan iki tanesi yine IX. yy.'a tarihlenmektedir. İsveç Gotheburg Röhss Müzesi'ne götürülen örneklerden ilki 30,5×13 cm. boyutlarındadır. Halıda kırmızı, kahverengi, mavi ve beyaz renkler hakimdir. Zemini kaydırılmış eksenler halinde sıralanan, altıgenlerden meydana gelen bir kompozisyon göstermektedir. Stockholm Milli Müzesi'ne (National Museum) götürülen ikinci örnek ise yaklaşık 29×32 cm. boyutlarındadır. Kırmızı, deve tüyü rengine yakın kahverengi, mavi, yeşil ve beyaz renklerle süslüdür. Desenlerinde, çok iyi seçilmemekle beraber, iç içe girmiş eşkenardörtgenler görülür. Her iki halı da, tek çözüğü üzerine düğüm tekniğiyle dokunmuştur.[56] Her iki halı da, muhtemelen, Türkler tarafından Samarra'da dokunmuş ya da Türkler tarafından Asya'da dokunup Samarra'ya getirilmiştir (Res. 4).

Türk Halı Sanatı tarihinde, önemli buluntulardan birisi de

Eski Kahire'de (Fustat) ortaya çıkartılan halılardır. C. J. Lamm tarafından bulunan bu halıların 100 kadar parçadan meydana geldiği bilinmektedir. Bunlardan sadece 29 tanesi Lamm tarafından İsvie'e götürülüp, resim ve desenleriyle birlikte yayınlanmıştır. İçlerinde Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi halıları da mevcuttur. Bunlardan büyük bir bölümü o dönemlerde Atina Benaki ve İsvi Stockholm Milli Müzesi'ne kaldırılmış, ilginç bulunan örneklerin bir kısmı da New York Metropolitan Müzesi'ne götürülmüştür. Atina'ya götürülen örnekler sonradan kaybolmuştur. Bu halıların desenlerini ancak çizimlerinden tanımaktayız. Büyük Selçuklular Dönemi'ne ait olan örnekleri kırmızı, kahverengi, koyu mavi, zeytin yeşili renklerle karakteristiktir. Tek düğüm tekniğiyle, ynden dokunmuştur. Desenleri geometrik karakterlidir.[57] Metropolitan Müzesi'ne götürülen örneklerin koyu mavi zemin üzerine, sarı kf harflerin, Abbasi parçalarından daha gelişmiş bir teknik gösterdiği söylenmektedir. Ayrıca, bu halıların, belki de, Abbasilerin dağılmasından sonra kurulan Ahşitler veya Tulunlular devirlerinde dokunabilecekleri ifade edilmektedir. Kaynaklarda, zellikle, Tulunluların Mısır, Suriye ve Adana'ya hakim oldukları dönemlerde, Humeravehy zamanında, halıılık açısından doruğa ulaştıkları, halıların da bu dönemde dokunabilecekleri söylenmektedir.[58]

Büyük Selçuklu Dönemi'nden günümüze halı gelememiştir. XIII. yüzyılda, Suriye, İnan, Irak, Anadolu gibi çok geniş bir coğrafyaya yayılan Büyük Selçukluların mimar alanda çok büyük eserler vermelerine rağmen, halı ve düz dokuma yağıları ne yazık ki, günümüze kadar gelememiştir. Kaynaklar bunun nedenini Moğolların Türk ülkelerini fethettikleri dönemlerde, mimarye göre daha dayanıksız olan halı, minyatür ve tekstil ürünlerinin yağmalanmasına bağlamaktadır.[59] Ancak, bu dönemden günümüze gelen Makamat Minyatrlerinde halı resimleri görülmektedir. Söz gelimi, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi Kitaplığı, 2916 numarada kayıtlı bulunan, Makamat Minyatürü'nde, kadının oturduğu tahtın altındaki halı tasviri bu dönemde halı dokunduğunu göstermektedir. Buradaki halı

resmi, özellikle, zeminin geometrik kompozisyonlara bölünüşü ve motiflerin sonsuzluk prensibi içinde yayılışı bakımından, Anadolu Selçuklu halılarıyla büyük bir benzerlik göstermektedir (Res. 5).

Türk halı sanatı, Türklerin 1071 yılında Anadolu'yu fethetmesiyle birlikte, gelişimini Anadolu'da sürdürmüştür: Anadolu-Türk halı sanatının temeli Orta Asya Türk halı sanatına dayanır. Türkler Orta Asya'dan Anadolu'ya geldiklerinde halı geleneğini de beraberlerinde getirmişlerdir. Özellikle Arap seyyahlarından, 1274 yıllarında ölen İbn Said, Kitâb bast u'larz fi'ttül ve'l arz isimli eserinde, Bizans'a ait Batı Anadolu'dan söz ettikten sonra, şu bilgileri vermektedir: "Bu bölgenin batısında Türkmen Dağları ve Türkmen ülkesi bulunur. Türkmenler Türk soyundan büyük bir kavim olup Selçuklular devrinde Rûm ülkesini feth etmişlerdir. Bunlar sık sık kıyılarına kadar giderek akınlarda bulunurlar, tutsak aldıkları çocukları İslâm tüccarlarına satarlar. Türkmen halılarını (el busut-Turkmâniyye) dokuyan bu Türkmenlerdir. Bu halılar bütün ülkelere satılır (el-meclûbetü ile'l-bilâd). Antalya'nın kuzeyinde Togûla (Tonguzlu?-Denizli) Dağları vardır. Bu dağlarda kendilerine Uç denilen Türkmenler yaşar. Bu Türkmenlerin 200.000 çadırı olduğu söylenir"[60]

İbn Said, Aksaray ile ilgili bilgiler verirken, "bu şehirde güzel yün halılar (el-busutu'l mullâh) imal edildiğini" bildirir.[61] 1271-72 yıllarında Anadolu'dan geçtiği bilinen Marko Polo'nun söylediklerinde göre, "dünyanın en güzel halıları Anadolu'da dokunmaktaydı".[62] Bu dokuma merkezleri arasında Konya, Kayseri, Kırşehir, Aksaray gibi şehirlerin adı geçmektedir. Yine, XIV. yy. başlarında Anadolu'yu gezen, İbn Batuta verdiği bilgilerde, Aksaray'ı mamur bir şehir şeklinde zikredip, Anadolu'nun en güzel ve en muhteşem şehirlerinden biri şeklinde vasıflandırır ve " ... bu şehirde kendi adıyla (Aksaray) anılan koyun yünüyle halılar dokunur. Bu halıların hiçbir ülkede eşi benzeri yoktur. Bu sebeple bu halılar Suriye (eş-Şam), Irak, Mısır, Hindistan, Çin ve Türk ülkelerine sevk

olur" der.[63] Fustat'ta Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nden kalma, son yıllarda da Hindistan'da Selçuklu Dönemi halılarının bulunması bunu doğrulamaktadır.[64] Yine kaynaklar, İbn Batuta'nın XIV. yy. başında, "... Lâdik'te çok güzel halıların yanısıra, bordürleri altın tellerle dokunmuş, çok dayanıklı ve kaliteli pamuklu kumaşların bulunduğunu yazdığını" nakletmektedir.[65] Bu da, Selçuklular Dönemi'nde, halı dokunan yerlerde, aynı zamanda, kumaş da dokunduğuna işaret etmektedir.

Anadolu Selçuklu Dönemi'nden kalma bildiğimiz 22 tane halı mevcuttur. Selçuklu halılarından ilk sekiz örnek Konya Alaeddin Camii'nde bulunmuştur. Bugün İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan bu halılar 1905 yılında, Alman konsolosluğunda görevli Danimarkalı Loytdved'in delaleti ile, İsveçli F.R. Martin tarafından keşfedilmiştir. F. R. Martin bu halıları yayınlamadan, halıların resimlerini Loytdved'den temin eden Fredrich Sarre, halıları görmeden, bunlardan üç tanesini yayınlamıştır. F. R. Martin ise bunları, 1908 yılında, birincisi metin, ikincisi resimlerden meydana gelen iki cilt halinde yayınlamıştır.[66] Fustat'ta bulunan halılardan yedi tanesinin de Selçuklu halısı olduğu kabul edilmiştir.[67] Daha sonra R. M. Riestahl tarafından,[68] 1930 yılında, Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde üç halı daha bulunmuştur. Son yıllarda, Tibet'te dört halı daha keşfedilmiştir.[69] Bu halılara dayanarak Anadolu Selçuklu halı sanatı hakkında fikir edinmekteyiz.

İstanbul Türk İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan Selçuklu halıları birbirine benzemektedir. Renklerinde kırmızı, kahverengi, mavi, lacivert, yeşil ve beyaz renkler hakimdir. Desenlerinde, kenar bordürde, dar sular üzerinde, bugün, özellikle Çanakkale yöresinde, halkın kilit dediği, kûfi yazıya benzer desenler, geniş kenar üzerinde, birbirine geçmeli sekizgen yıldızlardan meydana gelen kompozisyonlar, geometrik bezemeler ve kûfi yazıya benzer süslemeler (meşk) yer alır. Zeminde ise, eşkenardörtgen, sekizgen karakterli ve

günümüzde halkın yılan veya kuş diye isimlendirdiği, çengel şekilli bezemeler, elibelinde motifleri bulunur.

Tüm bu desenler her halıda farklı yerlerde işlenir ve Türk halılarına özgü, sonsuzluk prensibi içinde işlenir. Desenler hiç bitmeyecekmiş gibi görünen bir karaktere sahiptir. Mevcut örneklerde çözümlü ipleri kırmızı renklidir. Türk düğüm tekniğiyle, doğal boyalar ve bitkilerden elde edilen boya renklerle renklendirilmiştir. İçlerinde beş-altı metre uzunluğunda, 15 m² büyüklüğünde örnekler mevcuttur.[70] Kaynaklar, halıların, muhtemelen, cami için dokutturulduğunu, II. Alaeddin Keykubad zamanında, caminin genişletilmesinden sonra, 1221-1250 yıllarında, camiye vakfedildiğini,[71] hattâ, bunların cami için özel dokutturulduğundan, üzerlerinde figür bulunmadığını kabul etmektedir.[72]

Son yıllarda, Oktay Aslanapa tarafından, Selçuklu Dönemi'nden kaldığı kabul edilen, hayvan figürlü dört halı tanıtılmıştır: Tibet'te bulunan ve sayıları 12'yi bulan bu örneklerden, özellikle hayvan figürleriyle süslü dört halının, sipariş üzerine Anadolu'da dokunduğu ve Tibet'e götürüldüğü tahmin edilmektedir. Buldukları yer nedeniyle, Tibet grubu diye adlandırılan bu halılar yünlerinin cinsi, renk ve teknik açıdan diğer Anadolu Selçuklu halıları ile benzerlikler göstermektedir. Teknik analizlerinden bunların 12. ve 13. yy.'dan kaldığı anlaşılmaktadır. Halılar, buldukları yer ve koleksiyonerlerin ismiyle Cagan halısı, Kirchheim Koleksiyonu halısı, Bruşettine Koleksiyonu halısı, Eskenazi/Orient Stars halısı ve Çehre halısı şeklinde adlandırılmaktadır. Tüm örneklerde halı zemini dört eşit kare veya dikdörtgen şemaya bölünüp, bunlardan her birine, iç içe yerleştirilmiş, hayvan figürleri işlenmiştir. Bu halıların keşfedildiği 1990 yıllarına kadar, hayvan figürlü örneği bilinmeyen Selçuklu halılarında da hayvan figürlerinin dokunduğu ve bu desenle süslü Selçuklu halılarının Beylikler Dönemi hayvan figürlü halılarına öncülük ettiği gerçeği ortaya çıkmıştır.[73]

■ Değerlendirme ve Sonuç

Günümüz Anadolu-Türk halı ve düz dokuma yaygılarının kaynağı Orta Asya Türk dokuma geleneğine dayanmaktadır. Bugün de Anadolu'da halıya kalın denilmektedir. Kalın, düğün öncesinde kız ve oğlan evi tarafından alınan eşyaların tamamına verilen isimdir. Halk arasında çeyiz de denilen bu eşyalar arasında mutlaka bir ya da birkaç tane halı yer alır. Dokuma yapmasını bilenler kendileri için halı dokudukları gibi, kayınpeder, kayınavalide, görümce gibi yakın akrabalar için de, düğüne davet etmek amacıyla, okuntu adı verilen, halı veya düz dokuma yaygı, tercihen namazlık halısı veya namazlık kilimi (namazlağı) dokurlar.

Selçuklu ve Osmanlı halıları ile günümüzde dokunan Anadolu halılarının motif düzeni Ortasya Türk halılarının zemin şemasına benzemektedir: Pazırık halısında görülen, zeminin 24 eşit kareye bölünmesi geleneği, Orta Asya'da dokunan keçelerde bile karşımıza çıkan bir şema göstermektedir. Selçuklu Dönemi Anadolu halılarında zeminin karelere ayrılması veya desenlerin, güneş ışınları gibi dağılması, kare veya eşkenar dörtgen şekilli geometrik kompozisyonlar içine yerleştirilmesi Büyük Selçuklu halılarının zemin şemasına benzemektedir. Aynı şema Abbasi halılarında da görülür. Beylikler Dönemi'nde gördüğümüz halı zeminin iki veya daha çok kareye bölünüp, her bir kare içine hayvan ya da bitki motifi işlenmesi Pazırık halısında görülen geometrik düzene dayanmaktadır.

Osmanlı dönemi halı ve düz dokuma yaygılarında gördüğümüz, çengelli halılar ya da Geometrik Desenli Anadolu Halı ve Düz Dokuma Yaygıları adını verdiğimiz dokumalar şema açısından Pazırık'tan başlayarak, Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde gördüğümüz, zeminin geometrik şemalara ayrılması geleneğinin devamıdır. Yabancı kaynaklar her ne kadar bu tür halılara Memling Halısı, Crevelli Halısı gibi isimler verseler de, bu tür desenlerle süslü halı ve düz dokuma yaygılar, Orta Asya'dan başlayarak Osmanlılara kadar uzanan dokumaların geleneği sonucu ortaya çıkmıştır. Çünkü aynı desenler düz dokuma yaygılar üzerinde de görülür ve bu tür göbeklerle süslü

kilimlere toplu kilim, farda kilim vb. isimler verilir.

Günümüz Anadolu halı ve düz dokuma yaygılarında da Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemi halı ve düz dokuma yaygılarından devralınan dokuma geleneği sürmektedir: Bugün Anadolu'da halı ve diğer düz dokuma yaygıların genel motif anlayışı zeminin kare, eşkenardörtgen veya dikdörtgen şeklinde bölünmesi esasına dayanır. Halı veya düz dokumanın zemini, geometrik şemalara bölünür.

Bunlardan her birinin içi halk arasında göbek, top, göl, sofraya gibi isimlerle anılan geometrik şekilli desenlerle doldurulur. Bazen bunların içini şematize edilmiş hayvan ve bitki desenleri de süsleyebilir.

Sonuç olarak, bugün Anadolu'da dokunan halı ve düz dokuma yaygılar Orta Asya Türk halı ve düz dokuma yaygıların geleneğini sürdürmektedir. Bu gelenek Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları yoluyla Anadolu'ya taşınmıştır. Beylikler ve Osmanlılar sayesinde de bugüne kadar ulaşmıştır.

Prof. Dr. Bekir DENİZ,
Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 4 Sayfa: 198- 207.

■ **Dipnotlar:**

[1] B. Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, C. III, Ankara 1978, s. 160; R. Genç, " Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri", Arış, Y. 1, S. 3, Aralık 1997, s. 16.

[2] B. Ögel, a.g.e., s. 167.

[3] B. Ögel, a.g.e., s. 151.

[4] R. Genç, a.g.e., s. 14.

[5] B. Ögel, a.g.e., s. 151.

[6] R. Genç, a.g.e., s. 14.

[7] R. Genç, a.g.e., s. 14-16.

[8] B. Ögel, a.g.e. s. 181-182.

[9] R. Genç, a.g.e., s. 8, 10; R. Genç, "Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri", Türk Soylu Halkların Halı, Kilim ve Cicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri, 27-31 Mayıs 1996 Kayseri, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 131.

[10] R. Genç, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri, Arış, s. 10.

[11] R. Genç, a.g.e., s. 10.

[12] R. Genç, a.g.e., s. 10-12.

[13] R. Genç, a.g.e., s. 8-9.

[14] R. Genç, a.g.e., s. 8-16; R. "Genç, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri", Türk Soylu Halkların Halı, Kilim ve Cicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri, s. 132.

[15] Naima Tarihi, C. VI, (kenarlı baskı), s. 405.

[16] B. Ögel, a.g.e., s. 161-171; L. Râsonyi, "Türklerde Halıcılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei", Türk Kültürü, Y. IX, S. 103, Mayıs 1971, s. 622; R. Genç, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri, Arış, s. 10., s. 12.

[17] R. Genç, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri, Arış, s. 10, s. 8, 12. Sayın, R. Genç. a.g.e., s. 12, dip not: 36'da, "Döşek adı, döşemek kelimesinden gelmektedir. XI. yy.'da Türkler, içinde yatıp uydukları, şeylere de döşek diyorlardı. Yatak ise, yatılan yer anlamını ifade ediyordu. Ancak, zamanla yatak sözü döşekin yerini almış ve bu anlamda döşek çok daha az kullanılır olmuştur. Ancak, ifade etmeye çalıştığımız gibi döşemek fiili XI. yy. 'da evlerin tabanlarına veya duvarlarına halı, kilim, keçe, renkli çarşaf vb. sererek yahut gererek donatıp, süslemek anlamını da ifade ediyor ve bu manada döşek bazen de mefruşat demek oluyordu. Ayrıca döşek, yastık vb. gibi şeylerle birlikte, konfor malzemesi olarak da kullanılıyordu" diye yazmaktadır.

[18] B. Ögel, a.g.e., s. 147.

[19] O. Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri-III, Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", Belleten, C. 12, S. 45-48,

1942, s. 157.

[20] F. Kırzioğlu, "Dede-Korkut Oğuznameleri Coğrafyası ve Düşünceler", Birinci Millî Türkoloji Kongresi Tebliğleri, İstanbul, 1980, s. 275-280.

[21] B. Ögel, a.g.e., s. 147.

[22] İ. Ateş, "Hayri ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar", Vakıflar Dergisi, C. XV, Ankara 1982, s. 59; Ş. Yalıtıkaya, "Kara Ahmet Paşa Vakfiyesi", Vakıflar Dergisi, S. II, Ankara, 1942, s. 83; İ. H. Uzunçarşılı, Niğde'de Karamanoğlu Ali Bey Vakfiyesi", Vakıflar Dergisi, S. II, 1942, s. 60; Ö. L. Barkan-İ. H. Ayverdi, İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli, İstanbul, 1970, s. 205.

[23] B. Ögel, a.g.e., s. 147-149.

[24] B. Ögel, a.g.e., s. 145.

[25] B. Ögel, a.g.e., s. 149.

[26] B. Ögel, a.g.e., s. 149, 151.

[27] L. Râsonyi. a.g.e., s. 621; B. Ögel, a.g.e., s. 145-47.

[28] B. Ögel, a.g.e., s. 145.

[29] F. Sümer, a.g.e., s. 49.

[30] E. Esin, "M. V-VII. Asırlardan Târihî ve Arkeolojik Malzeme Işığında Tasbar Kağan'ın (M 572-81) Kültür Çevresi", Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Y. XXIII/1-2, Ankara 1985, s. 236. Konuyla ilgili beniş bilgi için bkz. E. Esin, a.g.e., s. 233-243.

[31] S. Tural, "Halının İşlevi'nin Özel Bir Göstergesi", Arış, Y. 1, S. 4, Nisan 1998, s. 15; S. Tural, İlmek'e Yansıyan Şiir: Halı-Kilim, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yardım Vakfı Yayını, Ankara, 1999, s. 43-44.

[32] Türk Ansiklopedisi, C. XXII, Ankara, 1975, s. 103 ve N. Görgünay, "Bardız Kilimleri", II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C. V, Maddi Kültür, Ankara, 1983, s. 91'de "Kilim kelimesinin Farsça gilim kelimesinden geldiğini" yazmaktadır. B. Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, Ankara, 1978, s. 161-171'de ise, "Kilim kelimesinin Farsça ve Türkçe yazılmış eski metinlerde yere serilen yaygı ve derviş cübbesi anlamına geldiğini, bazı eski Türkçe metinlerde de

karşılaşılan saçaklı kilim kelimesinin bizim anladığımız manada kilim kelimesinin karşılığı olduğunu”, söylemektedir. L. Râsonyi, “Türklerde Halıcılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei”, Türk Kültürü, Y. XI, S. 103, Mayıs 1971, s. 622; B. Ögel, a.g.e., s. 169-171’de “ Kilim kelimesinin Türkçe olduğunu ve tüm Slav dilleriyle, Ukrayna ve Güney Rusya dillerine Türkçe’den geçtiğini” iddia etmektedirler.

[33] B. Ögel, a.g.e., s. 169.

[34] B. Ögel, a.g.e., s. 161-171; L. Râsonyi, a.g.e., s. 622; R. Genç, a.g.e., s. 12.

[35] B. Ögel, a.g.e., s. 169.

[36] R. Genç, “Genç, Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri”, Türk Soylu Halkların Halı, Kilim ve Cicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri, s. 132-135; R. Genç, Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri, Arış, s. 12.

[37] Pazırık halısı konusunda bkz. T. T. Rice, Ancient Arts of Central Asia, London, 1965, ss. 11-53; E. D. Philips, The Royal Hordes, Nomad Peoples Of The Steppes, London 1965, ss. 78-89; M. P. Gryaznov, The Ancient Civilization Of Southern Siberia An Archaeological Adventure, Geneva, 1969, ss. 158; N. Diyarbekirli, Hun Sanatı, İstanbul, 1942, s. 132-154; N. Diyarbekirli, “İlk Türk Halısı”, I. Uluslararası Türk Folklor Semineri, 8-9 Ekim 1973, Ankara, 1974; N. Diyarbekirli, “Pazırık Halısı”, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, Ekim 1984, s. 1-8; N. Diyarbekirli, “The Origin Of The Tradition Or Carpet Weaving Among Turkic Peoples And The Problem Or The Origin Of The Carpet Found in Pazırık in The Altai Region”, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, Ekim 1984, s. 9-43; K. Jettmar, Art Of Steppes, The Eurasian Animal Style, London 1967, ss. 114-138; O. Aslanapa-Y. Durul, Selçuklu Halıları, Ak Yayınları, Türk Süsleme Sanatları Serisi: 2, İstanbul, 1973, s. 55; Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, İkinci baskı, Ankara, 1991, s. 2; E. F. Tekçe, Pazırık, Altaylardan Bir Halının Öyküsü, Ankara, 1993.

[38] O. Aslanapa-Y. Durul, Selçuklu Halıları, s. 55’ de, “M.

Ö. III-II. yy. Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, s. 7' de " M.Ö. 5-3. yy.'a " tarihlemektedir. Ş. Yetkin, a.g.e., s. 7' de "halının 183×2 m. boyutunda" olduğunu yazmaktadır.

[39] O. Aslanapa, "Türk Halı Sanatının Tarihi Gelişmesi", Arış, Y. 1, S. 3, Aralık 1993, s. 18'de, "Türkolog Osman Nedim Tuna'nın kurganda bulunan koşum takımlarında ağaç üzerine Göktürkçe yazılmış yazılar okuduğunu" söylemektedir.

[40] A. Stein, Ancient Khotan, Oxford, 1907, ss. 337; A. Stein, Ruins of Desert Cathay, London, 1912, ss. 380-381, 385, fig. 16.

[41] F. Sarre-Th. Falkenberg, "Ein Frühes Knüpftess.ichfragment Aus Chinesisch Turkestan", Berliner Museen, XLII, 1921, ss. 110 vd.

[42] N. Görgünay Kırzioğlu, Altaylardan Tuna Boyu'na Türk Dünyası'nda Ortak Motifler, Ankara, 1995, s. 39.

[43] F. Sümer, "Anadolu'da Türk Halıcılığı'na Dair En Eski Tarihî Kayıtlar", Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, Ekim 1984, s. 44.

[44] Muhtemelen, keçe kastedilmektedir.

[45] F. Sümer, Anadolu'da Türk Halıcılığı'na Dair En Eski Tarihî Kayıtlar, s. 44-45.

[46] E. Esin, "İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâm'a Giriş", Türk Kültürü El Kitabı-II, C. I/b'den ayrı basım, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978, s. 109; S. Tural, İlmek'e Yansıyan Şiir: Halı-Kilim, s. 38; N. Görgünay Kırzioğlu, Altaylardan Tuna Boyu'na Türk Dünyası'nda Ortak Motifler, Ankara, 1995, s. 40.

[47] E. Esin, Tasbar Kağan'ın (M. 572-81) Kültür Çevresi, s. 233, 236.

[48] S. Tural, İlmek'e Yansıyan Şiir: Halı-Kilim, s. 38; N. Görgünay Kırzioğlu, a.g.e., s. 40.

[49] E. Esin, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâm'a Giriş s. 109; S. Tural, a.g.e., s. N. Görgünay Kırzioğlu, a.g.e., s. 40.

[50] F. Sümer, a.g.e., s. 45.

[51] N. Görgünay Kırzioğlu, a.g.e., s. 40.

[52] A. V. Gabain, Das Leben im Uigurischen Konigreich Von

Qoco (850-1250), Wiesbaden, 1873, ss. 100-105 (N. Görgünay Kırzioğlu, Altaylardan Tuna Boyuna, s. 40-41'den naklen).

[53] N. Görgünay Kırzioğlu, a.g.e., s. 40.

[54] Geniş bilgi için bkz. N. Görgünay Kırzioğlu, a.g.e., s. 40-42.

[55] O. Aslanapa, "Türk Halı Sanatı'nın Tarihi Gelişimi", Arış, Y. 1, S. 3, Aralık 1997, s. 18.

[56] O. Aslanapa-Y. Durul, a.g.e., s. 57.

[57] O. Aslanapa-Y. Durul, a.g.e., s. 57.

[58] O. Aslanapa, Türk Halı Sanatı'nın Tarihi Gelişimi, s. 20.

[59] O. Aslanapa, a.g.e., s. 20.

[60] F. Sümer, Anadolu'da Türk Halıcılığı'na Dair En Eski Tarihi Kayıtlar, s. 46.

[61] F. Sümer, a.g.e., s. 47.

[62] O. Aslanapa-Y. Durul, a.g.e., s. 58.

[63] İbn Batuta (Çev. İsmet Parmaksızolğlu), İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler, İstanbul, 1971, s. 23; F. Sümer, a.g.e., s 47-48.

[64] Bkz. O. Aslanapa, "Türk Halı Sanatında Yeni Keşifler", Arış, Y. 1, S. 2, Ağustos 1997, s. 10-14; O. Aslanapa, "Türk Halı Sanatı'nın Tarihi Gelişimi", Arış, Y. 1, S. 3, Aralık 1997, s. 18-25.

[65] N. Gürsü, Türk Dokumacılık Sanatı, Çağlar Boyu Desenler, Redhouse Yayınevi, 1988, s. 29-30.

[66] F. R. Martin, A History Of Oriental Carpets Before 1800, Vienna 1908 (O. Aslanapa, Halının Bin Yılı, İst. 1987, s. 13'ten naklen).

[67] O. Aslanapa-Y. Durul, a.g.e., s. 58; O. Aslanapa, Türk Halı Sanatı'nın Bin Yılı, İst. 1987, s. 13-36; Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, Ankara, 1991, s. 7.

[68] R. M. Riefsthl, "Primitive Rugs of The Konya Type in The Mosque of Beyshehir", The Art Bulletin, XIII, 1931, ss. 176 vd.

[69] O. Aslanapa, "Türk Halı Sanatında Yeni Gelişmeler", Sanatsal Mozik, Y. 2, S. 19, Mart 1997, s. 54-57; O. Aslanapa, Türk Halı Sanatında Yeni Keşifler, s. 10-14; O. Aslanapa, Türk Halı Sanatı'nın Tarihi Gelişimi, s. 18-25.

[70] O. Aslanapa-Y. Durul, a.g.e., s. 57; Ő. Yetkin, Türk Halı Sanatı, s. 7-18; G. Öney, Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları, Ank. 1992, s. 155-163.

[71] O. Aslanapa-Y. Durul, a.g.e., s. 58; Ő. Yetkin, Türk Halı Sanatı, s. 7; O. Aslanapa, Türk Halı Sanatı'nın Tarihi Gelişimi, s. 20-21.

[72] O. Aslanapa, a.g.e., s. 21.

[73] Bu halılar hakkında geniş bilgi için bkz. O. Aslanapa, Türk Halı Sanatında Yeni Keşifler, s. 10-14; O. Aslanapa, Türk Halı Sanatı'nın Tarihi Gelişimi, s. 18-25; O. Aslanapa, Türk Halı Sanatında Yeni Gelişmeler, s. 54-57. Taryhy makalalar